

Betekenis groene burgerinitiatieven voor natuurbeheer

Het natuurbeleid in Nederland is gekanteld. De Rijksnatuurvisie benadrukt de vermaatschappelijking van het natuurbeleid en het dominante beleidsdiscours is verschoven van het 'creëren van diensten voor burgers' naar het 'scheppen van waarden met burgers'. Analyse van 264 groene burgerinitiatieven levert een typologie op van tien soorten burgerinitiatieven en hun focus op beschermen, beleven of beïnvloeden. Op basis van hun doelen, activiteiten en hulpbronnen geven we een kritische analyse van de bijdrage van burgerinitiatieven aan het natuurbeleid.

Waar eerdere natuurvisies van het rijk een sterk geloof uitstraalden in de maakbaarheid van de samenleving, straalt de huidige Rijksnatuurvisie een bijna even sterk geloof uit in haar zelfredzaamheid: "Waar de samenleving zelf steeds meer in staat blijkt om natuurdoelen dichterbij te brengen, past het de overheid om zich terughoudend op te stellen en vooral een voorwaardenschepende en stimulerende rol op zich te nemen" (Ministerie van Economische Zaken, 2014). Groene burgerinitiatieven worden daarbij als één van de kansen benoemd om natuur terug te leggen in de handen van mensen. In dit artikel onderzoeken we welke bijdrage deze burgerinitiatieven reeds leveren om de beleidsdoelen van het natuurbeleid dichterbij te brengen.

De wens van de overheid om overheidsdoelen mede door stakeholders of de gemeenschap te laten vormgeven past binnen de brede ontwikkeling richting de participatie-samenleving (Hajer, 2011). De burger organiseert zich steeds vaker in het publieke domein om waarden te creëren in aanvulling op de diensten die de overheid biedt en overheden (en TBO's, terreinbeherende organisaties) zoeken naar aanvullende of vervangende organisatievormen voor het natuurbeheer en maken daarmee een handreiking naar lokale gemeenschappen.

De afgelopen jaren zijn veel casestudies gedaan naar groene burgerinitiatieven vanuit het perspectief van de georganiseerde burgers. Centraal stond vaak de vraag hoe burgers zich organiseren, welke waarden zij creëren

voor de lokale gemeenschap en hoe de burgerinitiatieven zich verhouden tot overheden (Salverda et al., 2014). De nadruk lag op de benodigde aanpassingen in houding en werkwijze van overheden om burgerinitiatieven te kunnen stimuleren.

Vanuit het perspectief van overheden en grote natuurorganisaties spelen andere onderzoeksvragen. Daar bestaat de behoefte aan inzicht in de huidige en potentiële bijdragen van burgerinitiatieven aan het behalen van de doelstellingen van het natuurbeleid. Deze vraag was de aanleiding voor het onderzoek waar we in dit artikel verslag van doen. Het is uitgevoerd in opdracht van het Planbureau voor de Leefomgeving. Een uitgebreide analyse van de resultaten is opgenomen in een WOT-rapportage (Mattijssen et al., 2015).

Het onderzoek

Dit artikel is gebaseerd op een inventarisatie en analyse van 264 groene burgerinitiatieven door heel Nederland. We spreken van groene burgerinitiatieven als burgers zichzelf organiseren om natuur- en landschapswaarden te realiseren, beschermen of beheren. Om de betekenis van deze initiatieven voor het natuurbeleid te analyseren hebben we ons vooral gericht op de doelen en activiteiten d.w.z. op de nagestreefde resultaten. Naar de daadwerkelijk gerealiseerde effecten hebben we geen onderzoek gedaan.

Bij de zoektocht naar groene burgerinitiatieven zijn veel

Dr. A.E. (Arjen) Buijs
Leerstoelgroep Bos en
Natuurbeleid/Alterra,
Wageningen UR, Postbus
47, 6700 AC Wageningen
Arjen.buijs@wur.nl

**Ir. T.J.M. (Thomas)
Mattijssen**
Leerstoelgroep Bos en
Natuurbeleid, Wageningen
UR

**Dr. B.H.M. (Birgit)
Elands**
Leerstoelgroep Bos en
Natuurbeleid, Wageningen
UR

Foto Wilber Thus
Buurmaakt natuur.nl is een
project waarbij iedereen
voor 6 euro een m² grond
kan kopen in het gebied
de Wehlse Broeklanden
bij Doetinchem dat
als natuurgebied
wordt ontwikkeld.
Sportersvoornatuur.nl
richt zich specifiek op
sporters om vierkante
meters te werven. Ze heb-
ben genoeg bij elkaar
gerend om een hardloop-
pad door het nieuwe
natuurgebied aan te
leggen, waarvoor hier de
eerste lading zand wordt
gestort.

verschillende bronnen geraadpleegd, zoals professionals in het veld, eerder uitgevoerde studies (bijvoorbeeld Van Dam et al., 2014), sociale media, krantenartikelen en internet. In totaal heeft dit 264 initiatieven opgeleverd. Op basis van de doelen en activiteiten van deze initiatieven is een typologie opgesteld bestaande uit tien verschillende soorten groene burgerinitiatieven. Daarnaast hebben we o.a. gekeken naar de financieringsbronnen van de initiatieven en de omvang en samenstelling van hun netwerk. De resultaten zijn meerdere malen bediscussieerd met een klankbordgroep bestaande uit wetenschappers en deskundigen uit de praktijk van (semi-)overheden en burgerinitiatieven.

Belangrijkste doelen en activiteiten

Vijfenzestig procent van de burgerinitiatieven streeft expliciet ecologische doelen na, zowel in de stad als op het platteland (tabel 1). De meeste initiatieven voeren zelf werkzaamheden uit in het groen en planten bijvoorbeeld bomen en hagen, hangen nestkasten op of doen aan onderhoud (tabel 1). Zij dragen hiermee op een directe manier bij aan bescherming en beheer van vele groene gebieden, variërend van kleine buurttuinen tot iconische

initiatieven als De Dommelbimd in Boxtel, waar burgers zes hectare natuur hebben aangekocht (tabel 2).

Groene burgerinitiatieven streven daarnaast ook vaak sociaal-culturele doelen na (tabel 1). Dergelijke doelen zijn voor een deel van de initiatieven zelfs belangrijker dan de ecologische. Vooral bewustwording en educatie zijn belangrijke thema's (33%). Daarnaast is met name in steden het bevorderen van sociale cohesie op buurt-niveau soms een expliciet doel (10%).

Soorten initiatieven

Op basis van onze inventarisatie hebben we een ideaaltypische indeling ontwikkeld van groene burgerinitiatieven. Deze typologie is vooral bedoeld om het denken over burgerinitiatieven te faciliteren, de grote diversiteit beter hanteerbaar te maken en te onderzoeken wat de relevantie van de verschillende soorten initiatieven is voor het natuurbeleid. Doelen en activiteiten van groene burgerinitiatieven verschillen vooral in de relatieve nadruk die ze leggen op beschermen, beleven of beïnvloeden (zie voor de theoretische basis van deze driedeling De Bakker et al., 2007). Groepen die zich primair richten op beschermen leggen de nadruk op het werken

Tabel 1 belangrijkste doelen en activiteiten van groene burgerinitiatieven (meerdere doelen en activiteiten mogelijk)

Table 1 most important objectives and activities of green area initiatives (multiple objectives and activities possible)

Doelen	% initiatieven
Fysiek	92
Bescherming natuur en biodiversiteit	65
Cultuurhistorie en landschap	40
Gebruik en recreatie	38
Voedselproductie	10
Sociaal-cultureel	42
Natuurbetrokkenheid en natuureducatie	33
Sociale cohesie	10
Gezondheid	4

Activiteiten	% initiatieven
Fysiek	74
Beheer en onderhoud	59
Aanplant en realisatie nieuw groen	47
Politiek	50
Overleg/samenwerking	36
Protest/actievoeren	25
Overig	35
Educatie	29
Monitoring en onderzoek	15

in het groen, waarbij ecologische en/of cultuurhistorische doelstellingen centraal staan. Groepen in het cluster beleving richten zich vooral op de gebruikswaarde van groen en het vergroten van natuurbetrokkenheid, vaak ook met werkzaamheden in het groen. Ten slotte houden veel politiek gerichte groepen zich vooral bezig met beïnvloeden van het beleid en beheer van overheden en terreinbeherende organisaties. Soms ligt de nadruk op het tegenhouden van concrete aantasting van groen via bijvoorbeeld infrastructurele werken. Bij andere groepen ligt de nadruk meer op het bijsturen van doelen en streefbeelden van beheer. Deze groepen hebben vaak kritiek op het dominante natuurbeeld waarop het beheer gericht is.

In totaal onderscheiden we tien verschillende soorten burgerinitiatieven (tabel 3 en figuur 1). De meeste namen spreken voor zich. Sociaal-maatschappelijke groepen richten zich op de combinatie van natuurbeheer met zorg of natuureducatie. Eigenaarschap richt zich specifiek op het verwerven van het eigendom van groene ruimte door burgers. Brede groepen combineren beschermen, beleven en beïnvloeden. Ze hebben meestal een lange bestaansduur en zijn vaak zo groot dat ze

Soort groen	% initiatieven
Stadsgroen (park/plantsoen/tuin)	42
Bos, heide, overig natuur	23
Landschapselementen	26
Agrarisch groen/grasland	21
Specifieke dier/plantensoorten	17
Recreatief groen	8
Eetbaar groen	17
Niet gericht op specifiek type groen, overig groen	19

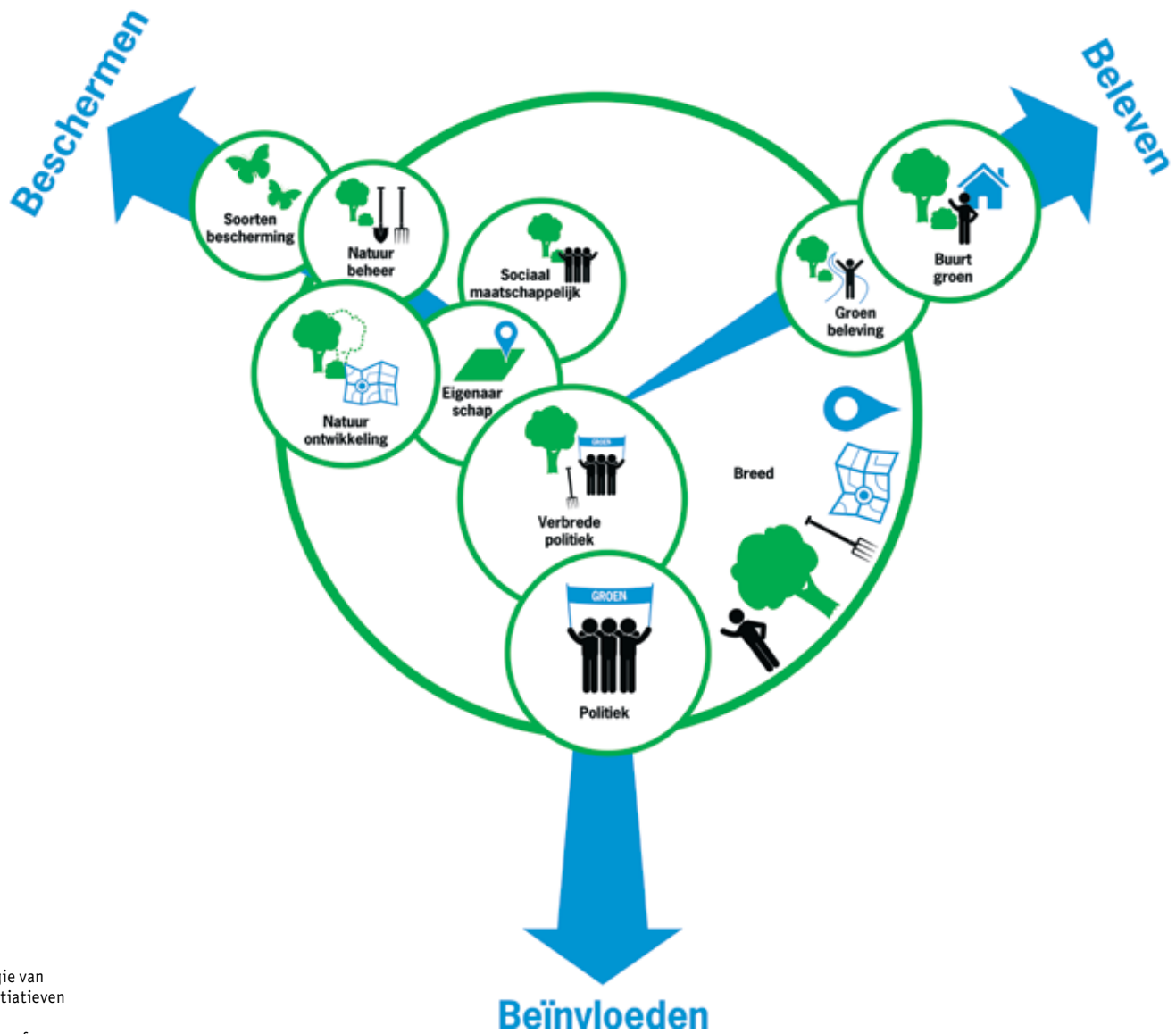
Type	Aantal initiatieven (N=252)	Aantal hectare	Aantal vrijwilligers	Omvang netwerk	Gemiddelde bestaansduur
Beschermen (N=91)					
Natuurbeheer	42	2 - 12	10 - 80	Gemiddeld	Relatief oud
Sociaal maatschappelijk	21	2 - 15	20 - 80	Groot	Relatief oud
Soortbescherming	15	0,1 - 10	10 - 100	Gemiddeld	Gemiddeld
Eigenaarschap	7	1,5 - 20	20 - 50	Groot	Gemiddeld
Natuurontwikkeling	6	1 - 8	10 - 60	Gemiddeld	Jong
Beïnvloeden (N=87)					
Politiek	60	0,1 - 1000	10 - 100	Groot	Gemiddeld
Verbrede politiek	27	0,1 - 500	10 - 100	Groot	Gemiddeld
Beleven (N=60)					
Buurtgroen	41	0,1 - 1,5	2 - 40	Klein	Jong
Groenbeleving	19	0,1 - 3	2 - 30	Gemiddeld	Gemiddeld
Breed (N=14)					
Breed	14	5 - 40	40 - 150	Zeer groot	Oud

Tabel 2 soorten groen (gebaseerd op Dunnett *et al.*, 2002) waarop groene burgerinitiatieven zich richten (meerdere soorten mogelijk).

Table 2 types of green space (based on Dunnett *et al.*, 2002) on which green area initiatives are focused (multiple types possible).

Tabel 3 ideaaltypische indeling van groene burgerinitiatieven (12 initiatieven konden niet getypeerd worden).

Table 3 ideal typology of green area initiatives (12 initiatives could not be characterized).

Figuur 1 typologie van groene burgerinitiatieven

Figure 1 typology of green area initiatives by citizens

opgesplitst zijn in meerdere werkgroepen die elk weer een deeltaak op zich nemen.

Overheidssteun blijft belangrijk

In beschrijvingen van burgerinitiatieven wordt vaak de nadruk gelegd op de autonomie en het zelfsturend vermogen van deze groepen. Verreweg de meeste burgerinitiatieven zijn echter stevig ingebed in een bestuurlijk, maatschappelijk en financieel netwerk (tabel 4). Deels omdat ze behoefte hebben aan financiering, grond of expertise, deels omdat veel van de deelnemers dat netwerk als vanzelfsprekend meenemen vanuit hun professionele werkzaamheden. Niet voor niets betoogt Uitermark (2014) dat burgerinitiatieven, uitzonderingen daargelaten, vaak opgestart en gefaciliteerd worden door mensen en gemeenschappen die reeds sterke professionele en/of sociale netwerken hebben.

Ons onderzoek laat ook zien dat aanvankelijk kleine en onbetekenende initiatieven zich kunnen ontwikkelen tot omvangrijke en geïnstitutionaliseerde organisaties die niet meer onder onze definitie vallen. De Vereniging Natuurmonumenten is hier natuurlijk een sprekend voorbeeld van. Dergelijke succesverhalen, waar binnen beleid en onderzoek vaak de nadruk op wordt gelegd (Uitermark, 2014), laten onverlet dat veel initiatieven mislukken en een zachte dood sterven. Een succesvol

burgerinitiatief vraagt veel energie en tijd, maar vooral veel cultureel kapitaal (De Groot et al., 2012).

Het financiële netwerk van groene burgerinitiatieven is vaak goed ontwikkeld. Veel burgerinitiatieven zijn creatief in het vinden van financieringsbronnen en halen bijvoorbeeld geld binnen door sponsoring vanuit het lokale bedrijfsleven en maatschappelijke instellingen, opbrengsten uit verkoop en contributies. Toch blijft subsidie een zeer belangrijke vorm van financiering (tabel 4) en de overheid, zeker als we ook kijken naar de omvang van geldstromen, de belangrijkste bron.

Daarnaast blijven overheden ook een belangrijke rol spelen als grondeigenaar of via formele procedures zoals voor de verlening van vergunningen. Meer dan de helft van de initiatieven heeft zulke sterke banden met de (lokale) overheid (tabel 4) dat deze bijvoorbeeld expliciet op de website worden vermeld. Terwijl het belang van groene burgerinitiatieven voor het beleid toe lijkt te nemen, blijven reeds bestaande sturingsmechanismen belangrijk. Zo blijft de gemeente een belangrijke rol spelen in de aansturing van het beheer van stedelijk groen, ook bij burgerinitiatieven.

Het grote belang van overheidsnetwerken en subsidies is tegelijkertijd ook een bedreiging voor de continuïteit. Teruglopende subsidiemogelijkheden vanuit zowel het groene domein als bijvoorbeeld het welzijnsbeleid, de

Actoren	Percentage initiatieven	Bronnen van Financiering	Percentage initiatieven
Overheden	55%	Subsidie	52%
Bedrijfsleven	21%	Sponsoring	42%
TBO's	17%	Donaties	38%
NGO's	49%	Contributies	16%
		Opbrengsten	22%
		Eigen middelen	43%

Tabel 4 netwerk van betrokken actoren en financieringsbronnen (meerdere actoren en bronnen mogelijk)

Table 4 network of involved actors and sources of financing (multiple actors and sources possible)

beperkte beschikbaarheid van ambtelijke tijd en betrokkenheid en de gestage groei van het aantal beleidsvelden waarop burgers worden uitgenodigd een bijdrage te leveren, kunnen een belemmerende invloed hebben op ontstaan en continuïteit van groene burgerinitiatieven (Van Dam et al., in druk). Deze groeiende onzekerheid is voor sommige burgerinitiatieven zelfs een reden om bewust enige afstand te houden tot overheden, (Van Dam et al., in druk).

Relevantie voor het natuurbeleid

Kijkend vanuit overheid en natuurorganisaties zijn in eerste instantie vooral de groepen die zich primair richten op bescherming van natuur en landschap relevant. Ze hebben een expliciet natuurdoel en vaak een expliciete focus op biodiversiteit of andere groene waarden. Met name de natuurbeheergroepen en de brede groepen hebben vaak substantiële oppervlaktes in beheer (tot soms wel 40 hectare). Indien overheden of natuurorganisaties willen samenwerken op het gebied van beheer of een deel van die taken overdragen, liggen dergelijke groepen dus voor de hand. Verwacht mag worden dat de doelen van natuurorganisaties en lokale burgergroepen niet al te ver uiteen zullen lopen. Wel is de kans groot dat lokale groepen meer belang hechten aan de specifieke betekenis van plekken, bomen of cultuurhistorische objecten voor de lokale gemeenschap. Dit kan echter gezien worden als een 'lokalisering' van het natuurbeheer en versterking van

de lokale identiteit van een gebied (Buijs et al., 2012). De concrete bijdrage aan het Natuurnetwerk Nederland (NNN) is beperkt, zowel qua aantal initiatieven als oppervlakte. Slechts 10% van de burgerinitiatieven richt zich uitsluitend op gebieden binnen het NNN (tabel 5). Dit zijn relatief vaak politieke groepen, die meestal geen werkzaamheden uitvoeren op het gebied van beheer en aanleg van natuur. De oppervlaktes waarop daadwerkelijk met geld of arbeid wordt bijgedragen aan natuurbeheer blijven vaak beperkt tot slechts enkele hectares. Dit valt in het niet bij de 700.000 hectare natuurterreinen die de terreinbeherende organisaties in beheer hebben. Initiatieven met vooral sociale- of gebruiksdoelen leveren mogelijk een bijdrage aan natuureducatie en het versterken van de actieve betrokkenheid bij groen, thema's die binnen de nieuwe Rijksnatuurvisie een explicieter beleidsdoel zijn geworden. Maar deze activiteiten kunnen soms contraproductief zijn voor de biodiversiteit in een gebied, bijvoorbeeld wanneer recreatie in groene gebieden toeneemt of wanneer verruigd struikgewas geschikt wordt gemaakt voor intensief gebruik als buurttuin. In dergelijke situaties maken groene burgerinitiatieven het spanningsveld zichtbaar in het beleid tussen enerzijds bescherming en anderzijds vermaatschappelijking. De vraag is dan waar de afweging van deze tegenstrijdige doelen dient plaats te vinden. Is de overheid aan zet, als vertegenwoordiger van de representatieve democratie en bewaker van collectieve goederen als biodiversiteit? Of is de burger aan zet, als vertegenwoordiger van de participatieve democratie en de lokale gemeenschap die bijvoorbeeld meer toegankelijk speelgroen wil (Ten Cate et al., 2013)?

Belang van politieke groepen

In veel studies van burgerinitiatieven worden politieke groepen buiten beschouwing gelaten. Dat is in onze

Tabel 5 activiteiten van groene burgerinitiatieven binnen of buiten beschermde gebieden

Actief binnen of buiten beschermde gebieden?	NNN	Natura 2000
Uitsluitend buiten	61%	80%
Gedeeltelijk binnen	29%	16%
Volledig binnen	10%	4%

Table 5 positioning of green area initiatives within or outside of protected areas

ogen niet terecht. Volgens Verhoeven en Oude Vrielink (2012) dreigt de participatiesamenleving en de bijbehorende nadruk op de eigen verantwoordelijkheid, te leiden tot een depolitisering van burgerparticipatie. De betrokkenheid van de overheid bij burgerinitiatieven beperkt zich voornamelijk tot initiatieven van goedwillende en meewerkende burgers die een bijdrage willen leveren binnen de kaders van het vigerende beleid. Dat is een twijfelachtige ontwikkeling, want kritische politieke groepen vervullen een belangrijke politieke en democratische rol in het natuurbeheer. Kritische burgers houden overheden en natuurorganisaties scherp, niet alleen als aanvulling op of inspiratie voor het beleid, maar ook als kritische reflectant, als thermometer van de maatschappij en haar visie op het beleid (WRR, 2012). Door hun corrigerende functie helpen ze voorkomen dat het natuurbeleid teveel naar binnen gekeerd is en losgezogen raakt van de samenleving (Van de Wijdeven et al., 2013).

Rechtvaardige verdeling van groen

Het Nederlandse debat over groene burgerinitiatieven is opvallend weinig kritisch over de terugtrekkende overheid en de hoge verwachtingen rondom groene burgerinitiatieven. Hoe anders is dat bij het internationale debat over groene burgerinitiatieven (McClintock, 2014) of de nationale discussie over zelforganisatie in zorg en welzijn (Tonkens & Verhoeven, 2011; Uitermark, 2014). Daarbij wordt de nadruk op zelforganisatie gezien als een uiting van de bredere neoliberale trend om verantwoordelijkheid voor collectieve goederen, zoals hoogwaardig groen, te privatiseren naar markt en samenleving (Travaline & Hunold, 2010). Natuurbehoud wordt dan een product of dienst waarmee bijvoorbeeld het vestigingsklimaat kan worden bevorderd of de eigen verantwoordelijkheid. Als gemeenschappen onvoldoende in staat zijn om gezamenlijk hun groen te beheren of te

ontwikkelen (Kloek et al., 2013) is dat niet langer de verantwoordelijkheid van overheden.

Indien zelforganisatie inderdaad gebruikt wordt als outsourcing van verantwoordelijkheden, worden vragen rondom de ruimtelijke en sociaal-culturele verdeling van groen actueel. De maatschappelijke toerusting van burgers, in de zin van sociaal-cultureel en maatschappelijk kapitaal, is essentieel om succesvol een burgerinitiatief op te richten (WRR, 2012), maar dit kapitaal is niet gelijk verdeeld over de samenleving en tussen steden en buurten. Het gevolg is dat er in welgestelde buurten en gemeenschappen meer succesvolle groene burgerinitiatieven actief zijn dan in achtergestelde buurten (Uitermark, 2014). Wat betekent dat voor de verdeling van hoogwaardig groen over alle sociale groepen? Onderzoek daarnaar ontbreekt vooralsnog.

Conclusies en nader onderzoek

In onze analyse van de kanteling van het natuurbeleid uit 2014 (Buijs et al., 2014) stelden we de vraag of het nieuwe beleid ook tot een nieuw sociaal contract tussen overheid en samenleving zou leiden, waarbij een nieuwe impliciete overeenstemming ontstaat over de vormgeving van het natuurbeleid. Deze vraag kan ondertussen met een voorzichtig 'ja' beantwoord worden. De aandacht voor groene burgerinitiatieven kan in onze ogen gezien worden als een direct gevolg van de terugtrekkende overheid en de bescheiden opstelling van TBO's. Hiermee is de participatiesamenleving met opvallend gemak binnengedrongen in het dominante discours over het huidige natuurbeleid.

Op basis van de onderhavige studie kunnen we concluderen dat groene burgerinitiatieven zonder twijfel een bijdrage leveren aan de directe bescherming en ontwikkeling van natuur, biodiversiteit en belevingsgroen en aan het vergroten van de betrokkenheid bij de natuur.

Dit gebeurt grotendeels buiten Natura 2000-gebieden en de NNN. Hoe groot die effecten precies zijn is een belangrijk onderwerp voor toekomstig onderzoek. Hoeveel groen levert het op en met welke ecologische kwaliteit? En leveren burgerinitiatieven inderdaad een bijdrage aan sociale cohesie en burgerbetrokkenheid? Het beperkte aantal studies hierover is veel minder eenduidig dan vaak wordt gedacht. Ook is onderzoek gewenst naar de proceskosten van het behalen van groene doelen via burgerinitiatieven. Of overheden en TBO's deze kunnen terugverdienen in de vorm van lagere onderhoudskosten is vooralsnog de vraag en hangt sterk af van het soort burgerinitiatief en de beschikbaarheid van financiering en andere hulpbronnen. Ten slotte kan onderzoek naar de effecten op een eerlijke verdeling van groen inzicht geven in de noodzaak van flankerend beleid om eventuele ongewenste effecten van groene burgerinitiatieven tegen te gaan.

Groene burgerinitiatieven zijn sterk afhankelijk van een goed bestuurlijk, maatschappelijk en financieel netwerk. Overheden zijn nog steeds met afstand de belangrijkste financier, zeker voor groepen die zich niet alleen richten op het beheer van bestaande natuur, maar ook op de ontwikkeling van nieuwe natuur. Tegelijkertijd zien we zowel in het groene als sociale domein een vermindering van subsidiemogelijkheden in omvang en aard. Dit vormt een bedreiging voor de continuïteit van burgerinitiatieven en lijkt enigszins op gespannen voet te staan met het huidige dominante natuurbeschermingsdiscours van 'natuur in handen van mensen'.

Summary

The meaning of green area initiatives by citizens for the management of nature

Arjen Buijs, Thomas Mattijssen & Birgit Elands

government vision on nature, citizen initiatives, participation, involvement, nature policy

Nature policy in the Netherlands has shifted over recent years. Similarly, the dominant policy discourse has shifted from 'creating services for citizens' to 'creating values together with citizens'. In this paper, we analyse 264 green area initiatives by citizens. On basis of our analysis, we present a typology that highlights ten different forms of green area initiatives and their relative focus on protecting, experiencing and influencing. On basis of the objectives, activities and resources of the in-

itiatives, we then present a critical analysis on the contribution of green area initiatives by citizens towards official policy goals.

Generally, these initiatives do contribute towards protecting and developing nature and increasing the involvement of citizens with green areas. However, this is mostly visible outside of protected areas, and the objectives of citizens do not always match with formal policy aims. There are important questions regarding the re-treating government and the high policy expectations around green area initiatives. There are also still many questions about the scope of effects of initiatives, which appear to be mostly small scale. Also, the emphasis on local initiatives in political discourse seems to be somewhat in contradiction with financial problems in the daily practice of many initiatives.

Literatuur

- Bakker, H.C.M. de, C.S.A. van Koppen & J. Vader, 2007.** Het groene hart van burgers: het maatschappelijk draagvlak voor natuur en natuurbeleid. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu 47, Wageningen UR
- Buijs, A., T. Hovardas, H. Figari, P. Castro, P. Devine-Wright, A. Fischer, C. Mouro & S. Selge, 2012.** Understanding People's Ideas on Natural Resource Management: Research on Social Representations of Nature, Society and Natural Resources 25 (11): 1167-1181.
- Buijs, A., T. Mattijssen & B. Arts, 2014.** The man, the administration and the counter-discourse: An analysis of the sudden turn in Dutch nature conservation policy. Land Use Policy 38 (2014): 676-684.
- Cate, B. ten, J. Dirx, P. Hinssen, K. van Koppen & J. Vader, 2013.** Burgerinitiatieven zijn beter voor de natuur. Of niet? Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Wageningen UR.
- Dam, R. van, A.E. Buijs, J. Donders, T. Mattijssen & J. Vader, in druk.** Case studies van energiek natuurbeleid. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Wageningen UR.
- Dam, R. van, M. Duineveld & R. During, 2014.** Delineating active citizenship: The subjectification of citizens' initiatives. Journal of Environmental Policy and Planning.
- Dunnett, N., C. Swanwick & H. Woolley, 2002.** Improving urban parks, play areas and green spaces. Urban Research Paper. London, DTLR.
- Groot, M. de, I.E. Salverda, R.I. van Dam & J.L.M. Donders, 2012.** Drijfveren, sociaal kapitaal en strategie van collectieve burgeracties tegen grote landschappelijke ingrepen. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu 117, Wageningen UR.
- Hajer, M., 2011.** De energieke samenleving. Op zoek naar een sturingsfilosofie voor een schone economie. Den Haag, Planbureau voor de Leefomgeving.
- Kloek, M.E., A.E. Buijs, J.J. Boersema & M.G.C. Schouten, 2013.** Crossing Borders: Review of Concepts and Approaches in Research on Greenspace. Immigration and Society in Northwest European Countries, 38 (1): 117-140.
- Mattijssen, T.J.M., A.E. Buijs, B. Elands & R.I. van Dam, 2015.** De betekenis van groene burgerinitiatieven - Analyse van kenmerken en effecten van 264 initiatieven in Nederland. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur en Milieu, Wageningen UR, pp. 110.
- McClintock, N., 2014.** Radical, reformist, and garden-variety neoliberal: coming to terms with urban agriculture's contradictions. Local Environment 19 (2): 147-171.
- Ministerie van Economische Zaken, 2014.** Natuurlijk verder. Rijksnatuurvisie 2014, Den Haag.
- Salverda, I.E., M. Pleijte & R.I. van Dam, 2014.** Meervoudige democratie. Meer ruimte voor burgerinitiatieven in het natuurdomein. Wageningen, Alterra Wageningen UR.
- Tonkens, E. & I. Verhoeven, 2011.** Bewonersinitiatieven: proeftuin voor partnerschap tussen burgers en overheid. Een onderzoek naar bewonersinitiatieven in de Amsterdamse wijkaanpak. Amsterdam, Universiteit van Amsterdam/Stichting Actief burgerschap.
- Travaline, K. & C. Hunold, 2010.** Urban agriculture and ecological citizenship in Philadelphia. Local Environment 15 (6): 581-590.
- Uitermark, J., 2014.** Verlangen naar Wikitopia. Rotterdam, Oratie Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Verhoeven, I. & M.J. Oude Vrielink, 2012.** De stille ideologie van de doe-democratie, Wijkontwikkelingswerk in uitvoering!. In: C. van Montfort, A. Michels & W. van Dooren (red.). Stille ideologie - Onderstromen in beleid en bestuur. Den Haag, Boom/Lemma.
- Wijdeven, T. van de, L. de Graaf & F. Hendriks, 2013.** Actief burgerschap. Lijnen in de literatuur. Tilburg, Tilburgse School voor Politiek en Bestuur.
- WRR, 2012.** Vertrouwen in burgers. Amsterdam, Amsterdam University Press.